

LABÁDI GERGELY

A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján

Igyekeztem minél pontosabb címet adni tanulmányomnak, de azt hiszem, reménytelen: a cím minden eleme magyarázatra szorul. A szakirodalomban nagy különbségek vannak annak a kérdésnek a megválaszolásakor, miként is kellene értelmezni a *pikareszk* kifejezést. Legsúlyosabb értelemben a 17. század első felének spanyol irodalma kapcsán használható műfaj történeti kategóriaként veszik, legtágabb értelemben pedig (függetlenül a művészi formától) az emberi elidegenedés egyetemes kifejezési módjaként is értik.¹ Ráadásul a pikareszk mint terminus – ahogy a magyar szakirodalomban szintén használatos *kóperegény* is – 19. századi találmány. A címbeli időjelölés valójában a magyar regényirodalom korai szakaszára vonatkozik (1730–1840), ebből az időszakból szoros értelemben mindössze egyetlen pikareszk regényről, fordításról beszélhetünk: a *Guzmán de Alfarache* 1822-ben jelent meg magyarul.² A helyjelölés pedig már csak azért is problematikus, mert a korabeli magyarországi könyvpiac soknyelvű, a magyar mellett többek között német, latin és francia könyveket lehet kapni, a piacot ráadásul nem is a magyar nyelvű kiadványok uralják.

Az előző bekezdés pontosításaiból kiindulva a következőkben előbb a pikareszk különböző meghatározásaival foglalkozom – de a terminus fogalomtörténete nem tárgya a dolgozatnak, ahogy a kóperegény kifejezés története sem –, hogy aztán néhány példa segítségével ennek fényében értelmezzem a 18–19. század fordulójának magyar nyelvű epikáját.³ Úgy gondolom, a magyar irodalom egykorú sajátosságai akár szélesebb kontextusban is érdekesek lehetnek. Részben azért, mert a magyar prózaepika (dacára annak, hogy nagyrészt németből készült fordítás) nem pusztá másolata német kiadványok uralta magyarországi könyvpiac

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem magyar tanszékének docense. A tanulmány a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 sz., „Tudás-ipar igényeit kiszolgáló felsőoktatási szolgáltatások megalapozása a Dél-Alföldi régióban” c. pályázat keretében készült, eredetileg az International Society of Eighteenth Century Studies 2015. évi rotterdami konferenciájára, Andrew Bricker *The Picaresque Novel in the Long Eighteenth Century* c. panelfelhívása nyomán. Lásd 14th International Congress for Eighteenth-Century Studies, Newsletter no. 2. december 2014, 23. (Utolsó elérés: 2015. 9. 4.)

1 „From *Lazarillo* to our day, it seems to me, the picaresque has been an outlet for the expression of human alienation.” Claudio GUILLÉN, *Toward a Definition of Picaresque* = C. G., *Literature as System*, Princeton, Princeton University Press, 1971, 106. Lásd még Christoph EHLAND, Robert FAJEN, *Einleitung = Das Paradigma des Pikaresken – The Paradigm of the Picaresque*, ed. Christoph EHLAND, Robert FAJEN, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2007, 11–21.

2 GYÖRGY Lajos, *Egy magyarnyelvű híres pikaro-regény*, *Katholikus Szemle*, 43(1929), 423–431.

3 A vizsgált korpusz elsősorban György Lajos bibliográfiáján alapul (GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941), ezért nem foglalkozom például a német szimpliciádok magyarországi utóéletével.

sajátosságainak, erre a pikareszkek példája is rávilágít majd. Továbbá, mint látni fogjuk, a magyar nyelvű széppróza gyakorlata és a szépprózáról szóló egykorú magyarországi elmélet elvált egymástól, és ez utóbbiban a később pikareszkek minősített szövegek jelentős szerepet kaptak. Végezetül a magyar irodalomtörténet-írásban az ideológiai háttér jelentősen befolyásolta a percepciót, azaz egyes szövegek pikareszkként történő értelmezését.

Mi a pikareszk?

A pikareszk általános meghatározása – mint az irodalmi terminusoké általában – problematikus. Bár a műfajfogalom utólagos, a 17. század elején már kétségtelenül létezett a ma pikareszkeknek tartott szövegek kapcsán valamiféle műfajtudat és -képzet, amint azt a *Don Quijote* Ginés de Pasamonte-epizódja kapcsán Guillén igazolja,⁴ illetve Eisenberg a *La pícaro Justina* címlapképe kapcsán elismeri. Ennek ellenére az ide tartozó szövegek körének kijelölése korántsem magától értetődő; ha csak ezekre figyelünk, jóval kevesebb szöveg tartozik ide.⁵ A spanyol regény 17–18. századi európai recepciója aztán magát a pikareszk tradíciót is átformálja, mivel nemcsak a fordítás társadalmi közege, hanem a kulturális hagyomány is befolyásolja az átdolgozásokat – ezért lehetséges, hogy a 18. századi Angliában a *Gil Blas* és a *Don Quijote* együtt alkotják a pikareszk-korpusz sarokpontjait, jóllehet utóbbi az eredeti kontextusban kifejezetten kritikusan viszonyult a kialakulóban lévő műfajhoz.⁶ A sort lehetne folytatni, hiszen az elképzelt meghatározásnak a *Lazarillótól* az *Egy szélhámos vallomásaig* és a *Sorstalanságig*⁷ sok regényre kellene illenie. Mindezek mellett nemcsak a regényekről kellene beszélni, mivel a pikareszk mint terminus megjelenik a festészettel kapcsolatban is – a kifejezés ismereteim szerint ebben a kontextusban fordul elő először magyar nyelven⁸ –, de még a *The Simpsons* című népszerű rajzfilmsorozat értelmezése során is.⁹

4 Claudio GUILLÉN, *Genre and Countergenre: The Discovery of the Picaresque* = C. G., *Literature as System*, i. m., 148–158.

5 Daniel EISENBERG, *Does the Picaresque Novel Exist?*, *Kentucky Romance Quarterly*, 26(1979), 207.

6 Ulrich WICKS, *Picaresque narrative, picaresque fictions: A theory and research guide*, Greenwood, 1989, 14; összefoglalóan: Richard BJORNSON, *The Picaresque Hero in European Fiction*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1977, 3–20; Jurij STRIEDTER, *Der Schelmenroman in Russland: Ein Beitrag zur Geschichte der Russischen Romans vor Gogol*, Berlin, Otto Harrassowitz, 1961, 7–37.

7 Rudtke TANJA, „Eine kuriose Geschichte“: *Die Pikaro-Perspektive im Holocaustroman am Beispiel von Imre Kertész* „Roman eines Schicksallosen“, *Arcadia: Zeitschrift für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft*, 36(2001)/1, 46–57; KÖRMENDY Zsuzsanna, *Az emlékezés mint vitális erő*, *Magyar Szemle*, 14(2005)/3–4, 51–61. Heller Ágnes kötetében, a *Sorstalanságról* szóló tanulmányban nem említi a pikareszk tradíciót: HELLER Ágnes, *Pikareszk Auschwitz árnyékában*, Bp., Múlt és Jövő, 2003.

8 „Velasquez az ő inspirációját királyi ortalom alatt gyakorlta, míg Murillo ecsetét szabadon és függetlenül vivé. – Az elsőnek esze kizárólag fejedelme’ akaratjának ’s szeszélyének hódolt; a’ másíknak művészsadománya ’s műhelye mindenki előtt tárva volt. Velasquez’ monorja tanúlt, ’s szorgalomra mutat, mint munkássága. Murillóé termékeny, heves és meglepő. Az elsőnek tárgyai keresettek; mindenütt selyem csillog, vagy menyét-prém ragyog; midőn Murillo’ sikerét pikaresk monorja alapítá. Az ő koldusai, rongyos csoportulatai, mellyeket egész valóságok ’s természetességökben festett, tevék őt csaknem egyedül híressé.” GARAY János, *Vándorlás Spanyolország’ nevezetes helyein. Németb.*, *Tudománytár*, 8(1835), 85.

9 Maren LICKHARDT, *Transformationen des Pikarischen: Vom Weiterleben eines frühneuzeitlichen Paradigmas*

A szakirodalom mindezek miatt alapvetően egy kiterjesztett pikareszkfogalmat gondol használhatónak, amelyik bár a pikareszk regény jellegzetességeiből indul ki, mégsem pusztán műfajelméleti, hanem egy átfogóbb kultúratudományi kategória, amelyet hol pikareszk mítosznak, hol pikareszk módnak, hol pikareszk paradigmának neveznek.¹⁰ Ennek az ahistorikus leírásnak a magjában a *pikaró* hős és elbeszélés sajátosságai állnak. A hős a társadalomban félig kívülállónak számít, rendre konfliktusba kerül az őt körülvevő világgal, e konfliktusokban különféle szerepeket ölt magára, hogy felülkerekedjen, boldoguljon, vagy legalább túléljen – ám mindig reflektál e szerepekre, a hozzájuk kapcsolt attitűdökre, a társadalmi értékekre. A pikaró kalandjaiban hangsúlyosan jelenik meg a létezés materialitása, ami egyúttal az értékekre való reflexió egyik eszköze is. Az elbeszélés az objektívnek tűnő életrajzi kronológiát követi, mivel azonban a narráció mindig első szám első személyű, ebből következik, hogy a narrátor – az elbeszélés-elmélet fogalmai szerint – nem megbízható, mindent az elbeszélő-hős szemüvegén keresztül látunk. Az elbeszélés térszerkezetét utazások, a földrajzi és társadalmi utazások szervezik, és alapvető epizodikussága ellenére a narrátor-főszereplő személyén túl további egybetartó elemek jelenléte biztosítja az egységet.¹¹

Végző soron tehát az, hogy mindössze egyetlen pikareszk regény fordítása jelent meg Magyarországon a 18–19. század fordulóján,¹² nem teszi szükségtelemmé a vizsgálatot, sőt a kiterjesztett pikareszk-fogalom a magyar irodalomtörténet-írás ezzel kapcsolatos kijelentéseinek újragondolására sarkall.

Volt-e magyar pikareszk?

A magyar regénytörténeti szakirodalomban a pikareszkeknek kitüntetett jelentősége van. Az egymástól ideológiailag meglehetősen távol álló Császár Elemér és Wéber Antal abban egyetértenek, hogy ez a műfaj döntő jelentőségű a modern európai regény kialakulásában:

Spanyolországban jókedvű csavargók agyafúrt csínyeit foglalják laza szövésű historiává az ú. n. picaró- vagy csavargó-regények [...] megvan bennük az új fejlődés csírája, föltűnnek azok az elemek, amelyekből a következő században [...] az új regény megalakult.¹³

A klasszikus realista regény a legtisztábban a spanyol eredetű pikareszk-románokból fejlődik ki. [...] a modern regény a legtöbbet a pikareszkeknek köszönheti.¹⁴

in der Gegenwart, Frühneuzeit-Info, 25(2014), 255–260.

10 Vö. GUILLÉN, *Toward a Definition...*, i. m.; Ulrich WICKS, *The Nature of Picaresque Narrative: A Modal Approach*, PMLA, 89(1974)/2, 240–249; EHLAND-FAJEN, i. m.

11 A *Lazarillo* kapcsán ezt meggyőzően mutatja be két magyar tanulmány: BÉNYEI Tamás, *Kikiáltási ár (Regény, etika, pszichoanalízis és a Lazarillo de Tormes)* = B. T., *Archívumok*, Debrecen, Csokonai, 2004, 94–113; DOBOLÁN Katalin, *A pikareszk kalandjai: Lazarillo de Tormes = A regény nyelvei*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum-ELTE, 2005, 157–166.

12 Egyébként kettő, de erről később.

13 Császár Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Pantheon, 1922, 14.

14 WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1959, 7, 9.

E kitüntetett pozíció azonban csapda is, hiszen a magyar regény korai történetében a *Mankóczy István viselt dolgai*tól eltekintve jószerével egyetlen eredeti pikareszket sem lehet megnevezni. Ahogy Angyalosi Gergely fogalmaz, „A »magyar Simplicissimus«, az 1693-as »Mankóczy István viselt dolgai« óta nem sok számontartandót tudnánk említeni ezen a területen.”¹⁵ Mindazonáltal még a *Mankóczy* pikareszkként történő értelmezése sem egyértelmű. Először még Dézsi Lajos is csak egy hasonlat erejéig veti föl a pikareszk regényekkel való rokonságot – „Úgy indul ez a kis mű [...], mint egy novella picaresca” –, igaz, pár sorral később már minden óvatoskodás nélkül jelenti ki, hogy „Mankóczink félbemaradt pikaró-regénytöredék”, pedig az, hogy a főhős „egy együgyű, részeges paraszt”, akinek „otromba erőszakoskodásait”¹⁶ ráadásul nem is maga adja elő, nyilvánvalóan nem elegendő. Ráadásul még ha pikareszkként értenénk ki, valójában „fejlődéstörténeti jelentőség”-e nincs.¹⁷

Az elmúlt évtizedek szakirodalma alapján azonban érdemes másfelől is megvizsgálni a kérdést, hiszen a pikareszk paradigma éppen a műfajként értett pikareszk korlátaira világít rá. Ebből a szempontból érdekes lehet, hogy milyen műfaji minták kontaminálódnak egy-egy műben, illetve milyen műfaji minták határozzák meg egy-egy szöveg észlelését-értelmezését. Szintén e paradigma jegyében érdekesebb nagyobb figyelmet szentelni a narratológiai kérdéseknek. Ráadásul néhány filológiai adat szintén támogatja a probléma felvetését, Gvadányi művei, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* és a *Rontó Pál* mikor és miért nyerik el a pikareszk minősítést, és mikor, miért kerül lényegében visszavonásra.

Olvasástörténeti kontextus

György Lajos bibliográfiája alapján a szóba jöhető szövegek alacsony száma is mutatja, hogy sokáig nincs jelentős olvasóközönsége a regényeknek, azaz bármilyen adatot érdemes ebben az összefüggésben szemlélni. Tanulságos továbbá, hogy ez nem pusztán a magyar nyelvű könyvek piacára érvényes, hiszen 1786–1787-ben az egyik legjelentősebb könyvkereskedő mindössze 130 német nyelvű regényt adott el összesen 430 példányban, ami a teljes forgalom 10%-a, a kegyességi irodalom volumene ekkor ennek még mindig a duplája.¹⁸ Nyilván valamiféle áttörést jelent, amikor tíz év múlva elindul az első magyar nyelvű regénysorozat. Mindazonáltal a regénybibliográfiában számon tartott művek olvasóközönségének szűköségét az árak is okozták – amint ezt nehezményezték is a felvilágosodás hívei –, hiszen 20–60-szor többbe kerülnek, mint a ponyvakiadványok, így nem terjedhettek el széles körben.¹⁹

15 ANGYALOSI Gergely, *Kakuk Marci: a picaro és a buddhista*, ItK, 93(1989), 465.

16 *Mankóczy István viselt dolgai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., Ráth Mór, 1905, 5–6.

17 CSÁSZÁR, i. m., 31.

18 PAVERCSIK Ilona, *Bücherverkauf in einer Pester Buchhandlung 1786–1787: Veränderte sich tatsächlich der Lesergeschmack? = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, hg. Johann FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 2009, 119–130.

19 *Tudományos dolgok. Etelka*, Mindenés Gyűjtemény, 1(1789)/9, 132; [KOVÁTS Ferenc], *Kováts Ingenieur Úr levele*, Mindenés Gyűjtemény, 2(1789)/23, 355–356.

E rövid áttekintés után nézzük meg közelebbről a 18. században Magyarországon kapható, pikareszknak tekinthető műveket. Mint jeleztem, a magyar könyvpiac a korszakban alapvetően nem magyar nyelvű, a katalógusokban a német nyelvű kiadványok dominálnak. Bár németül a kortárs európai irodalom minden fontosabb szövegéhez hozzá lehet jutni, a magyar nyelvű regények nem követik ezt a sokszínűséget. Először azt vizsgálom, a kiadói és könyvtári katalógusok hogyan prezentálják a regényeket, köztük a ma pikareszknak tartott szövegeket.

1774-ben Weingand és Köpf pesti kereskedésében kapható könyvek 400 oldalas katalógusa²⁰ alapvetően ábécérendben sorolja fel a műveket, de néhány kategóriát kiemel. A regényeket a történeti művek közé sorolva hozza (*Geschichte, Romanen*), de ma regényként értelmezett művek találhatók a külön kategóriaként felvett kalandos történetek (*Begebenheiten*) és az életrajzok (*Leben weltlicher Personen*) között is. A *Lazarillo de Tormes* a kalandos történetek között található a karakterében tőle meglehetősen különböző és Magyarországon nagyon népszerű Fénelon-regény, a *Telemach kalandjai* mellett. A történeti művek és regények között a 18. század népszerű európai szövegeit találjuk, *Clarissa, Pamela*, továbbá a pikareszket megújító Le Sage-művet, a *Gil Blas*-t – melléjük sorolva a *Don Quijote*, de Bonfini és Istvánffy műve is. A *Guzmán de Alfarache* viszont meglepő módon a világi életrajzok közé került, olyan művek mellé, mint az orosz cárnőről, II. Katalinról szóló munka. Szintén meglepő, de a *Gulliver utazásai* pedig a valódi útleírások között kap helyet. Műfaji értelemben tehát nem látszik semmiféle pikareszk hagyomány, sőt még a regény kategóriája is meglehetősen képlékeny.

Másfél évtizeddel később, egy 1788-as olvasókönyvtári katalógus²¹ viszont már kifejezetten a műfaji rendezőelvet követi. Itt már külön kategóriában jelenik meg a regények és a történeti művek, és ez utóbbi alá sorolják be az életrajzokat, útleírásokat is. A német kiadványok listáján viszont továbbra is önálló kategória a kalandos történetek. Itt a korábban említett *Telemach* és *Robinson Crusoe* mellett más, jellemzően robinzonád típusú műveket találunk. A regényeken belül már nincs további osztályozás, a katalógus több mint 300 regényt sorol föl, a legelején Richardson és Voltaire műveivel, de a *Guzmán* mellett a 18. századi pikareszk hagyomány szerzői is megjelennek, Le Sage és Smollett, ráadásul a *Gil Blas*-nak különböző utánpótlásait is kínálja a katalógus. Érdekes, hogy a francia kiadványok esetében viszont – amelyekből jóval kevesebb van – ugyanez a katalógus a kalandos történetekként felvett szövegeket a regények között hozza.

Az olvasók hozzáférését biztosító, a szövegek percepcióját befolyásoló katalógusok felől tehát egyik esetben sem rajzolódik ki önálló pikareszk hagyomány, a kalandtörténet és a regény mint tág műfaji kategóriák felszívják őket. Az is látszik ugyanakkor a katalógusokból, hogy német nyelven a magyarországi olvasóközönség is hozzáfért a 18. századi, utóbb pikareszknak nevezett szövegekhez, ezért is meglepő, hogy az egyébként a német források dominálta magyar nyelvű fikciós szövegek között alig van nyoma.

20 *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant Pestini in officina libraria Joan. Mich. Weingand et Joan. Georgii Koepf, Pest, [s. n.], 1774.*

21 *Neue National-Lesebibliothek, oder Verzeichniss auserlesener Bücher welche gegen billige Bedingnisse zum Lesen ausgegeben werden von Aloys Doll und Compag, Pressburg, Aloys Doll, 1788.*

A következőkben ezeket a nyomokat szeretném bemutatni és értelmezni. Először a pikareszkként értelmezhető szövegekről lesz szó, majd hozok néhány példát arra is, hogy a pikareszk hagyomány bizonyos elemei hogyan jelennek meg más műfajokban, miként módosítják ezeket.

A *Guzmán de Alfarache* magyar fordítása 1822–1824 között jelent meg három kötetben. A magyar fordító Herczer Jób minorita szerzetes volt. A fordítás forrása Caspar Ens 1623-ban kiadott latin nyelvű változata, amibe Ens némileg purgálva betéttörténetként beillesztette a *Lazarillo de Tormest* is – tehát valójában két magyar nyelvű pikareszk-fordításról beszélhetünk.²² A kiadásnak azonban semmi visszhangja nem volt saját korában. Azt, hogy az európai regénytörténet egyik meghatározó szövegéről van szó, csak száz évvel később vette észre György Lajos már hivatkozott tanulmánya, azt pedig, hogy a kiadás valójában a *Lazarillót* is tartalmazza, alig húsz éve jegyezte meg Porkoláb Tibor – bár arra, hogy ez Ens leleménye, nem utal.²³ Mindezek után érdemes föltenni a kérdést, érdemes-e egyáltalán a pikareszk hagyomány kontextusában tárgyalni a fordítást. Úgy gondolom, nem.

Az előbbi adatok mellett a fordító életműve és a kiadó profilja is a nemet támogatja. Herczer Jóbnek a *Guzmán*-fordítás mellett mindössze öt munkája ismert: 1800 előtről két nyomtatott prédikációja, az 1810-es évekből pedig két, felvilágosodás- és protestánsellenes fordítása. Ezek közül az egyik John Barclay *Parainesise*, amely Caspar Ens *Guzmán*jával egy időben jelent meg. Ha a *Guzmán*nak nem is, a Barclay-fordításnak volt egykorú recepciója, ami valamelyest irányt ad, miként értelmezhetők a korabeli irodalmi életben Herczer munkásságát. A Tudományos Gyűjtemény recenzense azt emeli ki, hogy Barclay művének magyarra fordításával ugyan a magyar nyelv és tudomány ügyén dolgozik a Herczer, de a munka kétszáz éves, tehát nem aktuális, hasznosabbat kellett volna választani.²⁴ Nem sokkal később megszületett a válasz: Herczer mit fordíthatna mást, hiszen szegény szerzetes, mostani könyvekhez nem jut hozzá, csak ezekhez a régiekhez, és a tárgy, a katolikus hitvédelem, egyébként is üdvös.²⁵

A válasz jelzi, hogy Herczer nem teljesen szabadon dönt a fordítandó műről, mert egész egyszerűen nem ismeri a kortárs irodalmat. Barclay munkája viszont a rekatolizációs intenciója, katolikus kegyessége miatt fontos. A *Guzmán* tehát valószínűleg szintén nem regényként érdekes Herczer számára, ahogy feltehetően a 18. szá-

22 Mateo ALEMÁN, *Az emberi életnek játék' helyje hol Alfarátzi Guzmán ábrázolja alatt a' jó,- és gonosz erkölts, tsalárdságok, őrizkedések, együgyűségek, gazdagság, szegénység, jó, rososz eléadatnak*, ford. HERCZER Jób, Miskolc, Szigethy Mihály, 1822–1824, I, 53–82. (*Lázárillus Ifjúságának Történetei beszéli*).

23 PORKOLÁB Tibor, *Novela picaresca: A „magyar Guzmán” és műfajttörténeti-műfajtipológiai háttere*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27(1991), 260–269.

24 J***, *Herczer Jób Barcláj János a' Catholica Hittől el szakadott Atyafiakhoz útasított Oktató intés, magyarra által tette. Miskoltzon, N. Szigethi Mihál betüivel 1817. 8-ad rétb. 341. lap.*, TudGyűjt, 2(1818)/12, 91–97.

25 H. A. P. K., *Megtáfolások és Igazítások. Jegyzet egy Recensiora, mellyet J*** Úr a' Tudományos Gyűjteménynek 1818-diki 12-dik Kötetében a' 91-dik és következő lapokon Herczer Jób Convent. Minorita által lett Barclái János Paraenesisse magyarra fordítása felett a' Publicummal közöltt*, TudGyűjt, 4(1820)/4, 119–121.

zadi erdélyi kolostorokban sem ezért volt meg.²⁶ Inkább kegyességi szöveggként kerülhetett látókörébe, így pedig helyzete hasonló Milton *Elveszett Paradicsom*ának egykorú magyar utóéletéhez, amelyet vallásos olvasókörök olvastak és adtak ki.²⁷

A kiadó, Szigethy Mihály négy évtizedes pályafutásának mintegy háromszáz kiadványa szintén nem azt valószínűsíti, hogy a *Guzmán*t regényként adta volna ki. Mint vállalkozó több különböző városban működött nyomdászként és kiadóként (Debrecen, Nagyvárad, Miskolc), de kiadványai mindenhol kifejezetten a helyi igényeket célozzák meg. Tipikus kiadványai: a városi iskolák tanárai által készített tankönyvek, szöveggyűjtemények; a helyi elit társadalmi eseményeit őrző alkalmi kiadványok (temetések, esküvők, tisztségviselők beiktatása, diplomavátás); helyi egyházi kiadványok (prédikációk, vallási kérdéseket tárgyaló értekezések); városi kalendáriumok. György Lajos regénybibliográfiája a *Guzmán* mellett mindössze egyetlen művet vesz föl kiadványai közül, Rátz György munkáját, a *Gróf Tankó Juliusnak különös történeteit*.²⁸ Szigethy ekkor is saját gyakorlatának megfelelően járhatott el, mert bár a mű korábban Szegeden már megjelent, de Rátz akkor Nagyszentmiklóson volt uradalmi ügyész, ekkor pedig már borsodi táblabíró, azaz immár ő is helyinek számít. Szigethy kiadói stratégiája tehát ismételten azt sugallja, hogy a *Guzmán*-kiadást ne regényként, hanem helyi érdekű, kegyességi szöveggként értelmezzük – hogy egykorú olvasói miként értelmezték, nem tudjuk.

A következő példám két olyan kiadvány lesz, amelyek kapcsán a pikareszk paradigma elemei ugyan érvényesíthetők, sőt konkrét filológiai kapcsolat is van a pikareszk hagyománnyal, ám pikareszk státuszuk a magyar szakirodalomban nem egyértelmű.

Gvadányi József leghíresebb művei az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* és a *Rontó Pál*. Mindkettőre igaz, hogy első személyű, visszatekintő, a kronológiát követő elbeszélés. A *Falusi nótárius* ugyan nem gyerekkorától kezd, a *Rontó Pálnak* pedig csak az első felében első személyű az elbeszélés. Mindkét hősre igaz, hogy félig kívülálló, akik bár törekednek rá, valójában nem sikerül beilleszkedniük: Zajtai nem érti meg a várost, a város sem őt,²⁹ Rontó pedig épp azért megy katonának, mert a civil világ törvényeivel folyamatosan összeütközésbe kerül. Hangsúlyosan jelenik meg náluk a létezés materialitása – elsősorban az evés, ivás és az öltözködés válik központi kérdéssé, a nótárius kalandjai szinte csak ekörül forognak –, s jelen van a társadalmi értékekhez való reflexív viszonyulás is. Ráadásul a *Rontó Pál* lelegején, családjától elválva először egy vak koldus szolgája lesz, amivel funkciójában és elemeiben egyértelműen a *Lazarillo* koldus-epizódját ismétli, a szakirodalomban Kardos Albert összevetése nyomán konkrét filológiai hatást is feltételeznek.³⁰

A *Falusi nótárius* története mindazonáltal érdekesebb, mert első személyű elbeszélője mellett a történetet még egy hang kíséri végig: a fikció szerint az elbeszélő-szerző

26 SZÖRÉNYI László, *Dugonics és a neolatin regény*, kézirat, <http://mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k6/Szorenyidrea.doc>.

27 SZIGETHY Jenő, *Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon*, ItK, 74(1970), 205–213.

28 GYÖRGY, *A magyar...*, i. m., 404.

29 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Három kép a tizennyolcadik század időutazóiról = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 169–186.

30 KARDOS Albert, *Rontó Pál pikáró-regény*, ItK, 1(1891), 260–264. Legutóbb: PORKOLÁB, i. m., 268.

jó barátja adta ki a művet, és jegyzetekkel, tartalmi összefoglalókkal kíséri, értelmezi a nótárius kalandjait. A nótárius falujából a fővárosba utazik, célja, hogy fellelje a magyar elit csak könyvekből, régi krónikákból ismert világát. Csalódnia kell: megváltoztak a szokások, a városi társadalom egy felfordult világ képét mutatja, de meglepő módon a nótárius kritikája nem az elit, hanem a régi rendet új szokásaikkal megkérdőjelező alsóbb osztályok ellen irányul.

A nótárius ugyanakkor nem veszi észre, hogy amit keres, azt nem a fővárosban találhatja meg, a fővárosba tartó útja során elhaladt mellette: az egyszerű emberek, pásztorok azok, akik olyan ételeket esznek, olyan ruhát viselnek, olyan kegyességgel és egyszerűen élék életüket, mint akiket keres, a régi magyarok – velük egyszer sem kerül konfliktusba. A jó barát jegyzetei viszont éppen ezekre a jelenségekre irányítják az olvasó figyelmét, anélkül, hogy explicit módon reagálnának az elbeszélő által elmondottakra.³¹ Ez egyben tartja a két részt, azaz túlságos szűkítése a fogalomnak, ha csak a történet első felére, a fővárosba vezető útra korlátozzuk a *Falusi nótárius* pikareszk sajátosságait, mint azt tette Julow Viktor, vagy újabban a Szilágyi Márton és Vaderna Gábor.³²

A 19. században aztán az a táj, azok az ételek, az az öltözet, az a foglalkozás kapja meg a *nemzeti* jelzőt, amelyet a nótárius reflexió nélkül ugyan, de vonzónak, ideálisnak talál – Erdélyi János kifejezetten Gvadányihoz és a nótárius kalandjaihoz köti Hortobágy-értelmezését, és ennek kapcsán fejti ki elképzelését az irodalom szerepéről az emlékezetközösségek életében.³³ A pikareszk paradigma elemei tehát a nemzeti identitás felépítésének-feltalálásának eszközeiként jelennek meg. Ahogy a mű megjelenése után hetven évvel Arany János fogalmazott – már a párhuzamként felhozott hősök is tanulságosak –, a Gvadányi teremtette alakok Don Quijotéhoz, Gil Blas-hoz, Tom Joneshoz és Fielding Adams tiszteletéhez hasonlóan „bevették magukat a nemzeti phantasiába”.³⁴

Az egykorú magyar nyelvű könyvpiacra tehát nem sok pikareszk szöveg jelent meg, sőt amikor Abrudbányai Szabó Sámuel, a *Téli és Nyári Könyvtár* ismert és foglalkoztatott regényfordítója kiadójának a *Gil Blas*-t ajánlotta az 1800-as évek elején, az nem vállalta el a kiadást.³⁵ A korabeli népszerű regénytípusokban azonban megjelennek a pikareszk hagyomány elemei. A következőkben azt mutatom meg, mennyiben alakítják vagy nem alakítják át e pikareszk elemek az adott műfajt. Az európai regénytörténettel kapcsolatban a magyar munkák mellett Richard Bjornson sokat idézett monográfiájára is hivatkozhatunk, amely a pikareszk fordítások és átdolgozások jelen-

31 Ezt egy korábbi tanulmányban már érintettem: LABÁDI Gergely, *Az olvasó pásztor: A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*, ErdMúz, 69(2007)/3–4, 74–76.

32 JULOW Viktor, *Bevezetés* = Gvadányi József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*; Rontó Pál, s. a. r. JULOW Viktor, Bp., Szépirodalmi, 1975, 25; *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 359.

33 ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 36–37.

34 ARANY János, *Gvadányi József = Tanulmányok és kritikák II*, s. a. r. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, Források, 4), 204.

35 DÖBRENTEI Gábor, *A' Francia nyelv' kimivelése' történetei, 's prozaikus munkájának meg- vizsgálása*, ErdMúz, 5(1816), 63.

tőségét abban látja, hogy ezek hozzájárulnak a stílusok elkülönülésének felszámolásához, igazolják, hogy a vulgáris karakter komoly morális tartalommal összefér, végül a regény-, pontosabban: prózaepikai hagyományt átformálják.³⁶

A *Róbert Péter született anglus élete és különös története*i című³⁷ könyv német eredetije Defoe *Robinsonjához* és a *Lazarillóhoz* hasonlóan a kalandos történetek között szerepel az idézett 1788-as katalógusban.³⁸ A könyv magyar fordítása (1797) a népszerűbbek közé tartozott, újrakiadása és folytatása is megjelent néhány éven belül (1802, 1806). A történet alapvetően egy robinzonád, azaz a főhősnek egy szigeten átélt kalandjait tárgyalja, de a keret a gáláns-heroikus regények alapjául szolgáló görög szerelmi történet: egy fiatal fiú és a lány megismerkednek, egymásba szeretnek, de el kell válniuk, majd sok viszontagságon keresztülmenve végül egymáséi lehetnek.

Füskúti Landerer Mihály 1798-as katalógusa három népszerű magyar nyelvű heroikus regényhez hasonlítva ajánlja a művet az olvasók figyelmébe:

A' ki Bárótyz Sándor' Kassandrját Mészáros Ignátz' Kartigámját, és Dugonits András' Arany peretzeit olvasta, és azokban meg-elégedését fel-találta, bizonyos lehet abban, hogy ezen árva, és a' bal szerentsétől üldöztetett Anglus ifjúnak életét nem kevesebb meg-elégedéssel fogja olvasni.³⁹

Mint láttuk, a történet magja megengedi a regény ilyen értelmezését, ugyanakkor ez a besorolás számos egyéb elemet kihagy, amelyek történetesen a pikareszk hagyományhoz is kapcsolják a regényt. A főhős ugyanis egyáltalán nem nemesi származású, az udvari világ teljesen kimarad a regényből. Róbert Péter korán árvaságra jut, nem sikerül beilleszkednie, elűzik. Ő maga az elbeszélő, és ahogy a pikareszk szövegekben szokás, a születésétől, gyerekkorától kezdve időrendben adja elő élettörténetét, amelyet rövidebb elmélkedések szakítanak meg a gondviselésben való hitről. A narrátor utólagos, visszatekintő bevezetése szintén a kegyes élet és buzgó könyörgés jelentőségének üdvös következtetéseit hangsúlyozza. Az eredetiben is megtalálható, a szöveget kegyességi kontextusba állító bevezetést Szentiványi László fordítói előszava nem írja felül, de a nem tanult olvasóknak szóló szöveg szórakoztató, hasznosat édessel elegyítve szórakoztató jellegét hangsúlyozza.

A második szöveg az előzőhöz hasonlóan németből készített fordítás, *A világnak három részeiben bujdosó, avagy egy spanyol viszontagságai*.⁴⁰ A regény elbeszélőszituációja a pikareszkekhez hasonló: egy spanyol, alsó osztálybeli árva főhős élettörténetének

36 BJORNSON, *i. m.*, 3, 153.

37 OTTO VERDION, *Róbert Péter született anglus élete és különös története*i, *ki is életét egy lakatlan Szigetben sok esztendőig tsudálatosan töltötte*, ford. SZENTIVÁNYI László, Posonyban és Pesten, Füskúti Landerer Mihály, 1797.

38 *Neue National-Bibliothek...*, *i. m.*, 15.

39 *Vásári könyv-tár, vagy-is rövid laistroma azon könyveknek, melyek Füskúti Landerer Mihálynak po'soni és pesti typographiájában E' Folyó 1798 Esztendőben ki-jöttek, vagy későbbben ki-jövendenek*, [s. l.], Landerer, 1798, 11.

40 *A' Világnak Három Réseiben Bújdósó, avagy Egy Spanyol viszontagságai*, Kassán, Füskúti Landerer Ferenc, 1801 (1. kiadás: 1798).

elbeszélése gyerekkorától kezdve, aki sok úr szolgálatában megfordul, mindegyik bizalmát elnyeri, sőt magas pozíciókba is eljut. A történetben halványabb a kritikai attitűd, egyedül a gondviselésbe vetett bizalom hangoztatása jelent valamiféle reflexiót kalandjai során – és ebben a könyvben nincs a *Róbert Péter*éhez hasonló előszó sem:

Az én sorsom olly nagy változásokat szenvedett, hogy méltó dolognak ítélem, történeteimnek el-metszett fonalát ismét fel-venni, 's tovább fonnai. Tsak azt óhajtanám, hogy viszontagságaimnak elő beszéllések felényire tetszene olvasóimnak, mint azoknak kiállások hatott az én szívemre.⁴¹

Megjegyzésre méltó azonban, hogy a muszlim világot nem egy felsőbbrendű pozícióból írja le, az új szultán beiktatásának ünnepe kapcsán például a kulturális különbségeknek a fantáziára gyakorolt hatását emlegeti, vagy amikor az egyik következetesen pozitív nő szereplő amellet érvel, hogy jobb neki a basa feleségeként, mintha otthon, Erdélyben egy nem kívánt házasságba kényszerítették volna.⁴² A történet egyébként helyenként már-már paródiaszerűen követi a gáláns-heroikus regények cselekményvezetését. A főhőst rablók fogják el, akikről hamar kiderül, hogy ráadásul kannibálok, és ugyan barlangbörtönéből egy öregasszony révén kínálkoznék menekvés, de csak akkor, ha szerelmének nyilvánvaló jelét adná, mire inkább a főhős részletesen leírja az asszony rútságát – ám végül a korábban említett erdélyi ifjú leány kiszabadítja.

A harmadik példa a szintén németből fordított *Német Máté koma* című regény, pontosabban ennek egyik betéttörténete, amelyben egy római kurtizán meséli el tragikus életét.⁴³ Ennek a pikareszkkal való kapcsolata nem szorul különösebb magyarázatra, tanulságos viszont, hogyan zárja elbeszélését:

Ha az urak, amint veszem észre, filozófusok, által fogják látni, hogy az én életemnek szövevényes históriájában egyik történet a másiknak természetes következése lett légyen, és mi függne azon egyetlenegy környüállástól, ha az ember talált gyermek.

A pikareszk történetek korábban nem motivált epizodikussága a 18. század végének történetelméleti vitái nyomán⁴⁴ – ti. az a jó elbeszélés, amelyből az események oksága feltárul – új értelmezést nyer, s a kurtizánnak a férfiak uralta magán- és nyilvános életben átélt hányattatásai a fennálló rend kritikájává válnak.

A felhozott példákból látszik, hogy a pikareszk paradigma néhány eleme megjelenik a magyar nyelvű regényekben is. Ilyen például az árva, az adott közegen kívül álló főhős, az első személyű előadás, valamint az, hogy az alsóbb osztályt képviselő főhős jelenítse meg valamiféle ideális rend moralitását. Mindezt a pikareszk 18. századi francia átértelmezésének fényében is felfoghatjuk, mivel ezekben a hős nemcsak

41 *Uo.*, 52.

42 *Uo.*, 66, 84.

43 Joseph RICHTER, *Német Máté koma*, s. a. r. LABÁDI Gergely, BALÁZS Péter, Bp., Balassi, 2014.

44 Erről valamivel részletesebben: LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014), 324–325.

nemeslelkű, de története boldog kimenetelt ér, felemelkedik.⁴⁵ Ugyanakkor a Bjornson által említett további funkciók, a stílusok elkülönülésének felszámolása, valamint a regényirodalom átformálása nem valósul meg, sőt a nyugat-európai példaktól eltérően inkább a pikareszk elemek idomulnak a századforduló magyar prózaepikáját meghatározó gáláns-heroikus regényhez.

A „pikareszk” historiográfiája

A konkrét szövegek után térjünk át a regényről szóló diskurzusra, amely alapvetően nagyon ambivalensen viszonyul az alakulóban lévő műfajhoz: lényegében a fikció–nem fikció dichotómiája uralja a kérdést. Ez a kettősség határozza meg a magyarországi diskurzusban a ma pikareszkeknek tekintett szövegek megítélésének kérdését is. A *Gil Blas*-fordítás korábban említett kudarcáról beszámoló Döbrentei Gábor például azzal kommentálja az esetet, hogy voltaképp egy regényért igazában nem is olyan nagy kár.⁴⁶ De megjegyzésre méltónak gondolja az esetet, mert Le Sage műveit a regény műfaján belül forrása, Eichhorn irodalomtörténeti összefoglalója alapján a legjobbnak tartja – és azért tartja jónak, mert a „polgári román” nem fantázia teremtette alakokkal dolgozik: „Emberi természet ismeretéhez nagy talentuma lévén, híven festi a’ karaktereket, szokásokat, ’s rajzolatjaiban mindenkor mintegy ismerősök között leljük magunkat.”⁴⁷

Az olvasóközönség egykorú rétegződését – vagy legalábbis a szerzők-fordítók által elképzelt ideális állapotot – mutatja be a már korábban idézett Szentiványi László a *Róbert Péter* fordítói előszavában, ahol alapvetően két csoportot különít el. A tudományokban elmélyülő „érdemes Férjfiak” előtt semmi érdemmel nem bír könyve, de ifjak, asszonyok, illetve hajlamaik alapján „akár mely rendben” lévő olvasók számára hasznos olvasmány e munka is.⁴⁸ Ha ebből a felosztásból indulunk ki, akkor látható, hogy az utóbbi csoporttal a kortárs diskurzus is megengedőbb. A Mindenes Gyűjtemény ismert cikkei támogatják például Richardson regényeinek áttünetését, és hangsúlyozzák, hogy stílusuk, moralitásuk követendő, valamint a népszerű gáláns-heroikus művek egyikét, Dugonics András *Etelkáját* is ehhez hasonlítják. De még jobb volna – olvashatjuk –, ha Smollett-től fordítanánk. A legjobb azonban mégis az lenne, ha Millot világtörténete jelenne meg magyarul, mert ez a valóságról szól, valódi történetek vannak benne.

Az első csoport olvasóit megszólító Kis János – hiszen Christoph Meiners művét pénzszerű ellenére is saját költségen jelentette meg és saját nevelődésének történetébe

45 BJORNSON, *i. m.*, 139–165.

46 DÖBRENTEI, *i. m.*, 63.

47 *Uo.* Fogalomtörténeti szempontból érdemes megjegyezni, hogy Eichhorn a spanyol pikareszket *Schelmanroman* (kóperegény) néven emlegeti, de ezek nyugat-európai átirataira, például Le Sage műveire már nem alkalmazza ezt a kifejezést. Vö. Johann Gottfried EICHORN, *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Bd. 4.1, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1807, 219.

48 *Tudományos dolgok. Etelka, i. m.*, 129–132; *Román, ’s mi jobb a’ Románánál*, Mindenes Gyűjtemény, 2(1789)/12, 187–188.

ágyazva mutatta be – azzal indít, hogy pihenésképpen útleírásokat, életrajzokat, memoárokat olvassanak. Ha mégis regényt, akkor kifejezetten ne Richardsont, hanem pikareszket, mert ezek nemcsak szórakoztatók, de (hangzik Eichhorn-Döbrentei érvével egybecsengve) emberismeretet tanulhatni belőlük. A pikareszk terminust természetesen nem használja a szöveg, hanem szerzőket sorol fel: Smollett és Le Sage mellett Fieldinget említi.⁴⁹

Mint a fenti példák mutatják, az általunk pikareszkeknek tekintett művek támogatásra leltek a kritikai diskurzusban. Ezért is érdekes, hogy mi történik, amikor egy ilyen tudós vesz részt egy könyv kiadásában. Schedius Lajos *A sánta ördög* előszavában például bátran ajánlja Le Sage műveit még „a tulajdonképpen való tudósoknak” is, ám egy szóval sem kommentálja, hogy az előszó szerint a magyar piachoz igazított fordításból kimarad például az a jelenet is, ahol az ördög a diáknak egy picarót mutat be, aki „egy második Guzman d’Alfarache”.⁵⁰ A kommentár (és a részlet) elmaradása valójában nem meglepő, hiszen amint Fried István meggyőzően érvelt mellette, Verseghy sem tudta áthasonítani a *Tristram Shandy*ből szerzett tapasztalatait.⁵¹

Leegyszerűsítve tehát azt lehetne mondani, hogy a kritikai diskurzusban alapvetően a nem fikciós művek élveztek elsőbbséget – ami értelemszerűen nem magyarországi sajátosság, a regénycímekben ezért gyakoriak a „történet”, „történetei”, „élete” kifejezések. De ha mégis regényt választ az olvasó, akkor legalább a pikareszk hagyományba tartozó szerzők, mint Fielding, Le Sage és Smollett műveit javasolják olvasásra a magyar irodalmárok. Ezek ugyanis a „valóságot” mutatják be.

Végezetül egy-két szó a pikareszk magyar irodalomtudományi helyéről. A pikareszk kifejezést „novela picaresca” formában Gvadányi *Rontó Páljára* alkalmazza először 1891-ben Kardos Albert.⁵² Kardos pozitivista hozzáállással egyszerűen regisztrálja a pikareszk elemek meglétét. Ezt az irodalomtörténet-írás elfogadta, ezért is meglepő, hogy az 1960–1970-es évek szocialista realista ideológiája nyomán Julow Viktor gyakorlatilag visszavonja a Szauder József által is támogatott pikareszk minősítést. Gvadányi politikai értelemben lett vállalhatatlan:

Ami miatt mégsem versenyezhet a műfaj klasszikusaival, az főleg mondanivalójának jóval szűkebb köre. Azokban egy gonosz vagy közönyös társadalom löki perifériájára a hőst, és úzi helyről helyre, kalandról kalandra, a picaro pedig mintegy bosszúból követi el csínyeit, s igyekszik, ahol lehet, élősködni. Itt a társadalomban alig-alig van baj; Palyit [?] hirtelen természete és életmohósága sodorja újabb és újabb bonyodalmakba.⁵³

49 MEINERS Kristófnak *Oktatása, miképpen kellésék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban kijegyezgetésben és írásban gyakorolni*, ford. Kis János, Győr, Streibig József, 1798, 36.

50 Alain-René LE SAGE, *A sánta ördög*, ford. BADICS László, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1956, 101.

51 FRIED István, *Verseghy Ferenc prózafordulata = In memoriam Verseghy Ferenc 5*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Könyvtár, 1998, 10–19.

52 KARDOS, i. m. A tanulmányban említett korábbi francia cikkéhez nem jutottam hozzá.

53 JULOW, i. m., 64.

A törlés olyannyira jól sikerült, hogy azóta Szörényi László munkáján⁵⁴ kívül talán nem is született olyan tanulmány, amely a 20. század előtt egyáltalán felvetné a magyar pikareszk bármiféle formáját. És ha jól értem, a létező 20. századi magyar pikareszk hagyomány ellenére még Kertész Imre *Sorstalanság*ának a pikareszk irodalmi hagyománnyal való kapcsolatát sem magyar tanulmány vetette föl először – jóllehet a már idézett Rudtke Tanja maga is használt magyar szakirodalmat.

54 SZÖRÉNYI László, *Die simplizianische Literatur als Quelle für die Romanwelt von Mór Jókai = Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit*, Hg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Bern, Peter Lang, 2005, 343–354.